

VÉGH ATTILA

A halál kihajózik Perzsiából

Aiszkülosz: *Perzsák*

Atossza álma

A történelem során a barbárok időnként megindultak, hogy tönkretegyék Európát. Egészségesebb korokban ilyenkor Európa összefogott és szétzúzta a barbár hordákat. Aiszkülosz Xerxészt olyan barbár királynak látta, aki felfuvalkodottságában szégyent hozott szülőföldjére, apja szellemét megcsúfolta, népét végromlásba vitte. Aiszkülosz drámájában – amely jelen tudásunk szerint a szerző legkorábbi műve a fennmaradtak közül – megpróbálta perzsa szemmel láttatni a szalamiszi ütközet következményeit. Ez persze maradéktalanul nem sikerült neki, hiszen a manapság igen kifinomult szintre jutott kulturális hermeneutika még nem volt divat akkoriban, de annyit azért elért, hogy a perzsa gyász feketéje szépen kiemeli a hellén dics aranyfényét. A görög hősök megvédték a görög földet a barbároktól, és a görög föld hálás volt fiainak. Elsőként talán éppen erről, a föld szelleméről kellene beszélnünk, ha a *Perzsákat* célozzuk szóba hozni.

A föld szelleme az archaikus kultúrákban általában kígyó képében jelent meg. Mircea Eliade írja valahol, hogy az őshagyomány szerint Indiában, mielőtt valaki házépítésbe fogott volna, elhívta az asztrológust, aki a leendő ház helyén nagy karót ütött a földbe. Így szögezte oda jelképesen a kígyóként elképzelt földszellem fejét a talajhoz, hogy rituálisan biztosítsa a majdani lakhatást, hogy a megkötött szellem védelmezze a házat és lakóit. Ismeretes, hogy a hasonlóan gondolkodó régi magyarok gyakran kígyót tartottak a háznál (és állítólag anyatejjel itatták, ami nehezen hihető ugyan, de szép). Ha ezen ősi hitek és szokások szellemében gondoljuk végig Szent György legendáját, a történet egészen mást jelent, mint amit ma,

és messze túlmutat a Gonosz megölésének együgyű toposzán. Mindehhez hozzávehetjük, hogy középkori festményeken a szenteket gyakran kígyóként tekeredő (nem ritkán kígyófejű) úton sétálgatva ábrázolják. Egy ősi keleti mondás szerint az igazak kanyargó úton járnak, csak a Gonosz útja egyenes.

De talán túl sokat tekeregtünk. Ha most kievezünk az általam támasztott kultúrtörténeti katyvaszból, és megérkezünk egyenesen a Perzsákhoz, azt fogjuk találni, hogy abban Aiszkhülosz is említ egy őskígyót. Kükherusz, a Szalamiszban nagy tiszteletnek örvendő hős a híres csata során kígyó formájában jelent meg, jelezve, hogy a sziget a földszellem védelme alatt áll. A darabban a perzsa vének tanácsa (azaz a kar) említi őt, a megsemmisítő vereség miatt jajongva. A kígyó-hérosz védelme olyan előjel, amely a görögök győzelmét vetíti előre. Az előjelek és jóslatok erőterében mozgó tragédia nem szakad el a történetek sorsszerűségének hitétől, még akkor sem, ha a darab elején a perzsák a várható győzelem gondolatával is el-eljátszadoznak.

Hogy valamely esemény végzetszerű lehessen, ahhoz mindenekelőtt az kell, hogy akire a végzet majdan lecsap, az hibát kövessen el. Arisztotelész *Poétikájában* ezt *hamartiának* nevezi. A *Perzsákban* a hiba Xerxész hübrisze. Ő hajói számán „elfüvalkodva” a halálba vezeti hadseregét, legjobb hadvezéreit, vitézeit leszalámizva. És a szalamiszi vereség még nem is a végső.

A Szalamisz földjét – és esetünkben az egész görög földet – védelmező Kükherusz megjelenésén túl persze adódtak más, komolyabb jelek is a csata előtt. A *Perzsákban* az előjelek és jóslatok rendje legfőbb dramaturgiai szervező elvvé nemesedik. Atossza álma (Jánosy István fordításában) így indítja meg az eseményeket:

*Két szépruhás nőt láttatott a látomás;
az első perzsa fátyolokkal ékesen,
a másik könnyű dórruhában tünt elém;
ma élő nőnél szebb, sudárabb mindenik,
eszményi szépség, egy család két gyermeke.
Kockán a sors ennek Hellaszt vetette ki
hazául, annak a barbárok földéit.
Egymással mintha perbe szálltak volna – úgy
rémlett nekem. Fiam, hogy észbevette ezt,
lefogta őket, megjuházta, háموkat
dobott nyakukba, harcszekérbe fogta be.
A perzsa nő a háموt büszkén vette fel,*

Egymásba tekeredő kígyókat mintázó bronz győzelmi oszlop a görögök perzsák fölött Plataiában i. e. 479-ben aratott győzelmének emlékére (forrás: istanbulhides.com)

Xerxész anyja, Atossza királyné fejszobra Persepolisből, i. e. 500 körül, Iráni Régészeti Múzeum, Teherán (forrás: wikimedia.org)

zablának száját dugva engedelmesen.
Ágaskodik a másik és kezével a
kocsiszerszámokat izekre tépi, majd
leszórva zabláját, a jármot eltöri.
Fiam lefordul. Apja áll, Dareiosz ott.
Megszánja Xerxészt. Ez, hogy megpillantja őt,
körüli a testén megszagatja köntösét.

George Romney: *Dareiosz szelleme megjelenik Atossza királynénak, 1778*
(forrás: liverpoolemuseum.com)

Az álomból fölriadva Atossza azonnal áldozni megy, hogy a bajt elhárítsa, de jaj, ott meg azt kell látnia, hogy egy sast, amely Apollón szentélye felé repül, egy kis sólyom a levegőben megkínoz, a fejébe vájva karmait. Az álmjósolat után tehát rögtön egy madársjósolat is megeshet, amely ráadásul megerősíti az előbbit. Atossza mindezt a vének gyülekezetének meséli el, ám a karvezető nem látja a vészt, és a szokásos jámbor imperatívuszt adja tanácsként: áldozni az isteneknek és várni a jó szerencsét.

Az álmok értelmezéséhez a görögök gyakran álmofejtő segítségét hívták. Ő volt az *oneirokritész*, az álmok megítélője. Az ő tehetségén gyakran sok múlhatott. Atossza álmának megítélésével nem ez a helyzet, ugyanis a csata kimenetelén ez már mit sem változtat, hiszen a királyné akkor látja a visszatérő látomást először, amikor fia, Xerxész már rég kilovagolt Perzsiából.

Görögök és barbárok

Aiszkhülosz *Eumeniszek* című tragédiájában Delphoiban megjelenik Klütaimnésztra árnya, és így szól:

*No nézd, sziveddel nézd meg itt e sok sebet:
az elme szemmel tündököl ha álmodik,
s halandók sorsa nappal meg nem látható.*

E láthatatlan sorsot Apollón hozza közel. Jóslata isteni nyíllövés: megszünteti a távolságot szabadság és sors között. És az álmodó, testtől-érzékeléstől megszabadult lélek az álomban belép az isteni birodalomba, és híreket kap onnan. Sextus Empiricus szerint Hérakleitosz azt mondta, hogy az alvás során az érzékelőnyílások csukva vannak, és elménk kizárólag a lélegzéssel keresztül érintkezik azzal, ami körül fog bennünket. Az álmok e felfogás szerint képessé teszi az embert arra, hogy légzés útján az isteni értelmet tegye magáévá.

De nincs több időnk az álmok jelentésén – különösen Atossza álmán, amely egyébként eléggé egyértelmű – merengeni, mert érkezik a hírnök, és közli a szomorú valót: a perzsa had elpusztult.

Aiszkhülosz szép ötlete és formabontó újítása, hogy a szalamiszi ütközetet az elenség, a perzsák szemszögéből vetíti elénk. (Annál is dicséretesebb ez, minthogy Aiszkhülosz maga is harcolt a szalamiszi csatában.) Ez az újítás – hogy tudniillik nem csak hellén szemmel lehet látni a világot – akár a kulturális relativizmus törvényének első ragyogó jeleként is értelmezhető. Igaz, hogy a perzsák a darabban *barbárnak* nevezik magukat (amely hangutánzó szó görög találmány, és a nem görögül beszélő egyéb népek makogását utánozza), és az is igaz, hogy a megszólaló perzsák mind görög istenek irányítása alatt képzelik el a világot, de az a tény, hogy a barbárok nem egységesen megvetendő tömeget képeznek, hanem olyan emberi lényekét, akiknek helyzetébe akár még bele is élhetjük magunkat, dicséretes.

A perzsák közül kizárólag Xerxész megvetendő. Az ő hübrisze viszi a perzsa se-reget pusztulásba. Vele szemben áll Dareiosz árnya, a nagy királyé, aki a darab végén még a következő katasztrófát is megjósolja. Hozzá képest fia egy silányabb kor gyermeke, akinek alakja két katalógust zár le: a dráma elején elhangzó névsort, a nagy perzsa királyokét, valamint a Szalamisznál elhullt hadvezérek névsorát, akik mind odavesztek, ellentétben Xerxésszel, aki (gyáva módon?) megmenekült.

Xerxész gőgjének elítélésén keresztül közvetetten a perzsa társadalmi szerkezet is megkapja a magáét Aiszkhülosztól, aki a türanniszt nem kedvelte. Szalamisznál a görög demokrácia győzedelmeskedik a perzsa zsarnokság fölött. A zsarnokság természetéhez tartozik ugyanis, hogy senki nem szállhat szembe a király akaratával, bármilyen örültség legyen is az. A drámában a perzsák is úgy beszélnek a görögökről, mint akiknek államszerkezete azon az elven alapul, hogy az ember nem tűr maga fölött semmilyen zsarnokot. A demokráciát soha meg nem élt perzsa hírnök ambivalens módon még akkor is Xerxészt, a vezért magasztalja – mintegy mellékesen –, amikor az elesettek meg nem érdemelt halála miatt kesereg:

*Legszebb virágát bontó perzsa ifjuság,
vitézi lelkek, született főfő-nagyok,
a nagy Királynak mind legelső hívei
bús, dicstelen halállal rútol haltak el.*

Igaz, hogy miután a Hírnök kipanaszkodta magát a királynénak, a megszólaló kar már nem ilyen lojális, ráadásul – mintegy a dicső Dareiosz ellenpéldájaként – fölveti Xerxész gyávaságának kérdését is:

*Nyög most egész nagy Ázsia,
mert népe vesztve pusztá lett.
Xerxész vezette el hadunk.
Xerxész veszette el fajunk.
Xerxész mindent nagy-esztelen tett,
s tengeri hajóhada.
Lám, nem ártott senkinek
Dareiosz, ki újjal állt
honfitársai élén!*

Aiszkhülosz: *Perzsák*, Akadémiai Színház, Bécs, 2017, Xerxész és Atossza jelenete, r: Michael Thalheimer (fotó: Reinhard Werner, forrás: nachtkritik.de)

Szúsza drága vezére.
Nagy tengeri s gyaloghadát
egyenlő szárnyu, sötét szemű
hajók vezették el hadát.
Hajók vesztették el fáját.
Hajók emésztő támadása,
zord íonok karjai.
Híre jött: alig tudott
futni a király maga
téres Thrákia síkján,
zimankós, hideg útján.

És végül keményen csattan a konklúzió:

...a Királynak nincsen már semmi hatalma!

Xerxészt napernyővel ábrázoló relief
Perzsepolisban (wikimedia.com)

Üzen a túlvilág

Ha megrajzoljuk a darab dramaturgiai ívének fordulópontjait, érdekes képet kapunk. A hangütés a rosszat sejtő reménykedése: a karvezető elbeszéli, hogyan vonult el a sereg, hogy a hellénekkal megvívjon, de mielőtt ezt tenné, kijelenti: *édé kakomantisz agan orszolopeitai thümosz eszóthen*. Ez körülbelül annyit tesz: bensőmet szörnyű balsejtelem kínozza. De nézzük Jánosy István szép fordítását:

Ó, hazatér-e még királyunk
dús aranyékú hadseregünkkel?
Feketen kuvikol benn a szívem, mert
bajra gyanakszik. Elment Ázsia
minden erős fia, s zúgva kiáltoz
ifju királya körül.

A kar hadseregkatalógusába tűzdelt diadal-
mas mondatokat rendre baljóslatú várakozás
hűti le:

Ki dacolna katonáink
iszonyú áradatával,
ki igázná le sövénnyel
a habok vad rohamát? – Nincs,
aki győzhetne a perzsák
seregén, s vitézi népén!

Görög és perzsa harcosok
görög vázaképen, i. e. 5. sz.
(forrás: pinterest.com)

*De ha isten kohol ármányt,
ki kerülné ki, halandó?
Ki tud egy gyors futamattal
a hurokból szabadulni?*

Xerxész alakja Zack Snyder 300 című történelmi-fantasy filmjében, Warner Bros, 2005 (forrás: transindex.ro)

Az eredeti szöveg nem hurokról beszél ugyan, hanem az istenek uralmáról, de a perzsa hadat leigázó sövény vagy magas fal képe megfelel a szalamiszi tengerszoros képének, amelybe a perzsa had beszorult. Így a kar hősi katalógusát is – balsejtelemként – átszövik az öntudatlan jóslatok. A reménykedéssel párosult rossz sejtelmek fátyolködét, mint a reggeli szél, úgy vékonyítja el Atossza álma. Itt a balvégzet már élesebb körvonalakban jelenik meg. Ezek után lép be a hírnök, és a halál tájképe végleg kitisztul. A hírnöktől megint kapunk egy katalógust, de ez már a pusztulásé.

Ez a mélypont a darab lelki centruma, a fordított haranggörcbe bronzfeneke. A pusztulás ténye elfekteti a várakozást, a cselekményt, a jövőt. Hogy legyen mégis valami kiút, és az ív fölfelé induljon, ahhoz egy másik dimenzióból kell energiát kapnia a cselekménynek.

Mi más volna ez, mint a szellemvilág? Csakhogy ehhez még a gödör fenekénél is mélyebbre kell lépni: az alvilágba. Miközben Atossza áldozattal támogatja a mágiát, a kar megidézi halott királya szellemét. Dareiosz pedig készségesen előlép a homályból, és a jelenlévők közlik vele a szomorú híreket. Dareiosz a pusztulást sorsszerűnek ítéli, amely meg volt jósolva idejekorán. Végül távoztában megjósolja még a Plataia melletti csatát is, amelyben egy év múlva majd a perzsák ismét lesújtó vereséget szenvednek a görögöktől. Végezetül életvezetési tanácsokkal látja el a megmaradtakat, majd visszanyeli őt a föld.

A barbár jövőkép

Nincs mese, az élet megy tovább, ha már a halott király árnya is a jövő felé intett. És megjelenik Xerxész. Az első lépés fölfelé a teljes kiúttalanságból: Xerxész mély megbánást tanúsít: *Boa, boa meleón entoszthen étor* (üvölt, üvölt legbelül a szívem) – kiáltja. Ezzel visszautal arra, amit a karvezető a darab legelején mondott a balsejtelemről, amely szívét kínozza a kihajózott perzsák láttán (*kakomantisz agan orszolopeitai thümosz eszóthen*), annál is inkább, mert az ott szereplő *thümosz* szívet is jelenthet, akárcsak a Xerxész szájából elhangzó *étor*.

Mindenesetre a jövő elkezdődött. Túl kell élni valahogy a pusztulást, és tanulni kell a gyászból. (Mi tudjuk: Xerxész nem tanul belőle, a hibát egy év múlva megint elköveti.) Hogy ez nem lesz könnyű, sőt, hogy talán lehetetlen lesz, azt Aiszkhülosz nagyon kifinomult módon adja tudtunkra. Ennek fölsvillantásával zárjuk írásunkat.

Xerxész és a kar párbeszéde áll a tragédia végén. Panaszaikkal labdázunk a jajongó felek, majd Xerxész így szól a karhoz: *boa nün antidupa moi* (visszhangom legyél most nekem). A *visszhangzót* jelölő *antiduposz* melléknév itt, a tragédia zárlatában finoman átszűri a mítosz fényét a színpadra. Emlékszünk Narkisszosz és Ekhó mítoszára? Ekhó beleszeret Narkisszoszba, de Narkisszosz önmagába, azaz saját tükörcarcába szerelmes. Ekhó bánatában elsorvad, csak a hangja marad meg.

Narkisszoszt pedig berántja az önszeretet örvénye. Képmása láttán nem látja, hogy tükörképről van szó, és a csillogó felületre tapad. Ha látna, akkor saját tükörcarca azt mondaná neki: ismerd meg magad! Narkisszosz azonban alkalmatlan a megismerésre, mert nem lát túl önmagán, a hullámozó arcon. Tekintete saját vízmaszkjára ragad, és ő ott marad önmaga igézetében. Az arc helyett a maszkot választotta. Az arc mindig változik, mindig a pillanat tanújele. A maszk lényege az elfedő változatlanóság. Az arc az igazság, a maszk a módszer.

Az életünket körülvevő arcok változatlanjáért meg kell harcolnunk: meg kell ismernünk az embereket. Meg kell tanulnunk azt a képességet, hogy tekintetünk ne álljon meg arcuknál: a lelkükig lássunk. Ehhez őszinte érdeklődés kell, vagyis az, hogy kimozduljunk magunkból. Aki el tud tekinteni magától, azt szellemi embernek nevezünk. Ilyennek lenni persze nem könnyű, sőt: teher. Ez a teher ad súlyt az életnek. Narkisszosz súlytalan lény. Caravaggio híres Narcissus-festményén az ifjú, miközben elbűvölten nézegeti magát, bal kezével a víz tükrére támaszkodik. Ez fizikai lehetetlenség, ugyanakkor metafizikai ítélet: Narkisszosz súlytalan, aki életét a puszta felszínre alapozza.

Xerxész nem más, mint a barbár Narkisszosz. Olyannyira eltelt önnön nagyságával, hogy rátámadt a szellemek és istenek védte Hellaszra, azaz közvetve az istenekre. Nem igazi király ő, hanem egy napig élő *hubrisztér*, akinek pusztulnia kell. A nagyúr sírja persze szolgákat követel. Értük kár.

Attila Végh: Death Sails Off Persia

Aeschylus: *The Persians*

The writer of the essay points, first of all, to the exceptional artistic attitude that Aeschylus, the author of *The Persians*, does not present the consequences of the battle of Salamis from the perspective of the victorious Greeks but from that of the losing Persians. Xerxes is made responsible for the defeat of the Persians: he is depicted as a barbarian king who brings shame on his motherland in his conceitedness, making fun of his father's spirit and pushing his people to the edge of final ruin. He himself chooses cowardly retreat and so saves his skin, however, he cannot escape from his hubris even then, according to the playwright. Although he is made deeply repentant by his father's spirit, Dareios' grim prophecy about the future of his people, he is so filled with complacency that the "maelstrom of self-love" continues to hold him captive. In the essayist's view, this is what makes him resemble Narcissus, who does not see beyond himself – and in the text of his drama Aeschylus himself makes hidden references to this analogy.